

Az Új Magyar Tájszótár munkálatainak állása és a készülő szótár várható arculata*

1950 júniusában BÁRCZI GÉZA akadémikus, a debreceni tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének akkori professzora szűk körű értekezletre hívta össze tanítványait, közvetlen munkatársait. E megbeszélésnek, amelyen Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, P. Hidvégi Andrea, Karácson Sándor és B. Lőrinczy Éva vett részt, az volt a célja, hogy döntés szülessék: vállalja-e a tanszék az Új Magyar Tájszótár munkálatainak a megindítását. Kevészel azelőtt ugyanis a Magyar Tudományos Tanácson belül működő nyelvészeti szakbizottság többek között, tehát például az Értelmező Szótár, a rendszeres leíró nyelvtan, a magyar nyelvjárások atlasza mellett — SZINNYEI JÓZSEF Magyar Tájszótárát folytatandó — ennek a szótárnak az elkészítését is a magyar nyelvtudomány közvetlen feladataként jelölte meg (vö. MNy. XLV, 97—100).

Szinte kizárólag BÁRCZI GÉZA kezdeményező erejének, vezetői és tanári erényeinek köszönhető, hogy e valóban kis létszámú, és jobbára kezdő kutatókból álló együttes a hozzá intézett kérdésre igennel válaszolt, és így ez az értekezlet tulajdonképpen az Új Magyar Tájszótár munkálatainak a megindulását jelentette. Az anyaggyűjtés — természetesen egyelőre csak próbagyűjtés jelleggel — a legkiválóbb magyar szakos hallgatókat is bevonva azonnal megindult, úgyhogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1950 októberében Debrecenben megrendezett vándorgyűlésen a munkaközösség már bizonyos eredményekről számolhatott be, és a munka kezdeti szakaszában felmerült nehézségek dolgában fordult tanácsért, segítségért az ott összegyűlt nyelvész szakemberekhez.

Előadásom — mint ez a címéből is kiderül — nem kívánja a munkálat történetét részletesen ismertetni. Ez annál kevésbé lenne célszerű, mert ilyen jellegű beszámolót az elmúlt, csaknem negyedszázados időszakban már többen és több ízben készítettünk. Most csupán azoknak a leglényegesebb fordulópontoknak az érintésére szorítkozom, amelyek — noha csak történelmi tények — mondanivalóm lényeges, vagyis a majdani szótár arculatát bemutató részének a megértéséhez okvetlenül szükségesek.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1974. január 8-án, Bárczi Géza akadémikus nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésén elhangzott előadás.

Ezek közül elsőként mindjárt egy tíz évvel későbbi dátumot, 1960. december 31-ét kell megjelölnöm, amely a szótár anyaggyűjtésének a lezárását jelentette. Az ötvenes évek végén ugyanis a munkaközösség úgy határozott, hogy szótárában — a SZINNYEI-féle Magyar Tájszótár 1893-ban, illetőleg az 1897 és 1901 közé eső időszakban történt megjelenését figyelembe véve — az 1890 és 1960 közé eső időszak nyomtatott és kéziratos, nyelvjárási és néprajzi természetű forrásaiban szétszórtan heverő, és így a tudomány számára szinte hozzáférhetetlen tájszóanyagát adja közre.

Az anyaggyűjtés lezárását a több mint 600 000 cédula szoros betűrendbe való elrendeztetése követte. Majd 1962 februárjában a munkaközösség mintegy húsz-huszonöt nyelvész és néprajzos szakember részvételével értekezletet tartott, amelyen a szerkesztési szabályzat időközben elkészített tervezetét és a mintegy 150 próbaszócikkből álló mutatványt vitára bocsátotta.

Miután az értekezlet a tervezetet minden lényeges módosítás nélkül elfogadta, a munkaközösség ezt a Magyar Nyelv című folyóiratban a mutatvánnyal együtt közétette (MNY. LIX, 125—43, 365—80), megindulhatott az úgynevezett előszerkesztés munkája.

Az előszerkesztéssel a szótár készítése igen lényeges szakaszába lépett. E munka ugyanis a gyakorlatban azt jelentette, hogy a leendő szótár anyagának minden egyes cédulájáról el kellett dönteni: bekerüljön-e valóban a szótárba, ha igen, milyen címszó alá (minderről ugyanis az anyaggyűjtők természetesen legfeljebb hozzávetőlegesen dönthettek); az egyes címszókon belül milyen jelentések különböztethetők meg (csak így derülhettek ki tudniillik bizonyos, például a homonimákkal kapcsolatos problémák); és végül: milyen alaki, illetőleg más természetű (pl. a frazeológiai egységek tagjait számon tartó) utalások elkészítésére van szükség. E legutóbbi szempont persze az előszerkesztést végző munkatársak számára egyúttal az utalócédulák saját kezűleg való elkészítését is jelentette. — A feladatoknak ez a rövid ismertetése is érthetővé teszi talán, hogy az előszerkesztés éveket, egészen pontosan: hat esztendő telt igénybe.

1969-ben azonban végre megkezdődhetett a szócikkek írása. Ezt azonban még az úgynevezett segédletek elkészítésének kellett megelőznie. A szerkesztési szabályzat, amely az előszerkesztés alapjául szolgált, az időközben szerzett tapasztalatokkal kiegészítve végleges formát kapott. Elkészült a szótár forrásainak és az anyagban található valamennyi földrajzi névnek a jegyzéke, a rövidítésjegyzék stb. Így tehát az első szócikk megírására csak az év utolsó negyedében kerülhetett sor; az év végén azonban — ennek ellenére — már mintegy 7—800 A betűs szócikk elkészültéről adhatott számot a munkaközösség. — A szócikkírással egyidőben megindult a kész szócikkek szerkesztése is, s a két munkafázis azóta is párhuzamosan halad.

Az 1970-től máig terjedő négyéves időszakban összesen 12 000 szócikk készült el teljesen, és mintegy 3000 szócikk van már megírt, de ilyen vagy olyan szempontból (pl. a szerkesztés, az utalók ellenőrzése tekintetében) még

csak félig kész állapotban. S ezzel már tulajdonképpen rá is tértem a munkálat jelenlegi állásának az ismertetésére.

Ha az itt említett 12 000, illetőleg 3000 szócikket ívterjedelemben fejezzük ki, akkor — minthogy egy szerzői ívet átlagosan 190 szócikk tesz ki — eddig körülbelül 60 ív készült el az Új Magyar Tájszótár első kötetéből, és további 15 ív van félig készen. Ez a kész, illetőleg félig kész kézirat nagyjából az A, B és C betűs anyagot foglalja magában (az A és C betűs szócikkanyag megírása ugyanis már befejeződött, a B betűs anyagé 80%-ban, és a Cs betűs anyag elején is dolgoznak már a szócikkírók), ami az első kötet szóanyagának több mint a felét jelenti.

Az Új Magyar Tájszótárt ugyanis a munkaközösség összesen négy, egyenként körülbelül 130 usque 160 szerzői ív terjedelmű kötetre tervezi. (Itt jegyzem meg, hogy ezt az elgondolását most már az Akadémiai Kiadóval 1973-ban megkötött szerződése is szentesíti.) E kötetek közül az első az előszón és a szótár használatához nélkülözhetetlen segédleteken kívül (amelyek együttesen mintegy 20 szerzői ívet foglalnak el) az A-tól E-ig terjedő szóanyagot tartalmazza majd, körülbelül 130 szerzői ív terjedelemben. A második kötetbe az F-től a Kez-ig, a harmadikba a Ki-től Ö-ig, a negyedikbe pedig a P-től Zs-ig terjedő szóanyag kerülne majd. — A szótár anyagának egésze körülbelül 90—100 000 címszó alatt rendeződik el, amelyből 15—20 000-re tehető az úgynevezett utaló címszó; ezek a hangalaki változatok megtalálásában segítik majd a szótár használóját.

Az első kötet nyomdakész kéziratának 1978. március 31-ig kell elkészülnie. A további kötetek megjelenését illetően viszont természetesen még hozzávetőleges időpontokról is korai lenne beszélni.

Lényeges előrelépést jelentett a munkálatban, hogy 1973 tavaszán megkezdődött a kész szócikkanyag lektorálása. Az Új Magyar Tájszótárnak négy lektora van, név szerint DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KISS LAJOS és SZATHMÁRI ISTVÁN. Körülbelül azonos elosztásban mindegyikük a szótár anyagának egy-egyednyi, de más-más részét lektorálja majd. Hasznos megjegyzéseik nyomán a munkatársak a szerkesztési szabályzatot már eddig is több ponton tovább finomították, sőt — mintegy kiegészítésképpen — néhány új szabályt is alakítottak ki.

De milyen is lesz hát e már hosszú ideje s még hosszú ideig készülő Új Magyar Tájszótár? Mit várhatnak tőle a nyelvész és néprajzos szakemberek, s talán még mások, például tanárok, stíluskutatók, kritikai kiadások előkészítői, írók, műfordítók, vagyis mindazok, akiknek a magyar nyelvjárási szókinccsel — ilyen vagy olyan oldalról megközelítve — dolguk lehet?

Éppen ideje, hogy rátérjek előadásomnak alighanem leglényegesebb részére: a szótár várható arculatának bemutatására.

Az Új Magyar Tájszótár jellegét — erre az ily módon megfogalmazott cím is világosan utal — az a körülmény, hogy benne időben és koncepcióban

egyaránt SZINNYEI Magyar Tájszótárának a folytatását tervezték meg, már a kezdet kezdetén és végérvényesen meghatározta. Ebből egyértelműen következtetett, hogy nem a teljes nyelvjárási szókincs, hanem az irodalmi és köznyelvből hiányzó, kizárólag bizonyos nyelvjárás(ok)ban élő szavak, alias „tájszavak” szótározásáról van szó, mégpedig a XX. század fordulóján megjelent nyomtatott, illetőleg ekkortájt keletkezett kéziratos forrásokból való időbeli kiindulással.

A SZINNYEITŐL kialakított és azóta már klasszikussá vált hármas tagozódású (nevezetesen alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszók kategóriájával számoló) tájszófogalom ilyen módon, mint az anyaggyűjtés kiindulópontja természetesen szintén adva volt; legfeljebb itt-ott, egyes részletekben való módosításokra lehetett gondolni.

A feldolgozandó források természetét a Magyar Tájszótárban található forrásjegyzék némiképpen szintén meghatározta, s bár ennek kétségtelenül más (anyagi és személyi) okai is voltak, nagymértékben elősegítette az anyaggyűjtést elkezdő munkaközösségnek azt a továbbiakban aztán következetesen véghez is vitt elhatározását, hogy közvetlenül a szótár céljaira nyelvjárási szókincsgyűjtést nem végeztet.

Mivel az anyaggyűjtés megkezdésétől annak lezárásáig éppen tíz esztendő telt el, s az előszerkesztés megindulásától máig megint több mint tíz, teljesen érthető, hogy a munkaközösség ma nem minden esetben és nem föltétlenül ért egyet a kezdet kezdetén kialakított elgondolásokkal, elvekkel. Sokszor vélekedik úgy, hogy talán a rendelkezésre álló forrásanyagban kissé másképp válogatna, vagy hogy például a szavak bekerülését, illetőleg be nem kerülését eldöntő hangtani kategóriákat itt-ott az ötvenes években kialakítottakétól eltérő módon határozná meg.

Minthogy azonban arról az elmúlt évek során bőségesen volt alkalma meggyőződnie, hogy az összegyűjtött anyag végső soron rendkívül értékes, és hogy a majdani szótár igen hosszú időn át lesz fontos kézikönyve a kutatóknak, feladatának nem az alapkoncepció és a kezdetben kialakított elvek bírálatát, hanem az adott anyagnak a modern lexikográfia eszközeivel való szótárrá szerkesztését tartja.

Mielőtt azonban e szótárrá szerkesztés legfőbb elveire térnénk, vessünk egy pillantást azokra a forrásokra, amelyekből ez a bizonyos „adott anyag”, vagyis a szerkesztésre váró több mint 600 000 cédula összegyűlt. A szótár forrásjegyzéke összesen mintegy 2400 forrást tart számon. Ezek között megtaláljuk a legfontosabb nyelvészeti és néprajzi folyóiratok (mint például a Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Néprajz és Magyar Nyelvjárások, Ethnographia, illetőleg Néprajzi Értesítő) 1890 és 1960 között megjelent köteteit; a legnevezetesebb nyelvjárási és néprajzi monográfiákat (pl. HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás, GYÖRFFY ISTVÁN, Matyó népviselet), népköltési gyűjteményeket (pl. a Magyar Népköltési Gyűjtemény és a Magyar

Népzene Tára köteteit), emlékkönyveket és évkönyveket (pl. Emlékkönyv PAIS DEZSŐ hetvenedik születésnapjára, A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem). A szótár munkaközössége feldolgozta a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának számos kéziratos forrását, valamint néhány vidéki múzeum ilyen jellegű anyagát is. A budapesti és a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékein talált, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében levő nyelvjárási gyűjtések (pl. a Csúry-verseny anyaga az 1940-es évek elejéről Debrecenben, a Magyar Nyelvtudományi Társaság által végzetett gyűjtés anyaga) ugyancsak értékes tájszóanyaggal szolgáltak. A Nyelvörpályázat pedig az 50-es évek végén egészen friss szókinccsanyagot hozott. Éppúgy, mint a nyelvatlaszgyűjtők — familiárisan „orvanyag-nak nevezett — tájszófeljegyzései, amelyek szintén bekerültek a szótár anyagába. — Az anyaggyűjtés földrajzi tekintetben természetesen — s ez minden forrásra nézve igaz — valamennyi magyarlakta területre kiterjedt, függetlenül annak államigazgatási szempontból való hovatartozásától.

Az, hogy e forrásanyag mindenféle szempontból mennyire heterogén, azt hiszem, e rövid ismertetésből is világosan kiderül. A forrásjegyzék alaposabb tanulmányozása nyomán ez természetesen még nyilvánvalóbb, maga a cédulaanyag pedig a leginkább tanúskodik erről. Minthogy azonban az adatgyűjtés időszakában a munkaközösség arra törekedett, hogy a meghatározott időhatáron belül minél több nyomtatott és kéziratos forrást feldolgozzon, az anyagnak ezt a sokféleségét, sokarcúságát is olyan adottságnak kell tekinteni, amelyet a szerkesztés segítségével kell egységbe hozni és egyensúlyban tartani.

A ma dolgozó, a szótár írását és szerkesztését végző munkaközösség tehát — éppen a forrásanyag heterogeneitására való tekintettel — magáévá tette (okvetlenül magáévá kellett tennie) azt a célkitűzést, hogy az adatokat mind az alak, mind a jelentés vonatkozásában a forrás(ok)ban megtalálható formában adja vissza. Ezért nem változtat például még a legkisebb mértékben sem az adatok grafikai képén; ezért tartja meg a különböző ragos és jeles alakokat, s ezért nem riad vissza attól, hogy a jelentésrovatot üresen hagyja, és inkább a szöveggörnyezet megadásával igazítsa el a szótár használóját a forrástól meg nem határozott, de a példamondatból esetleg kikövetkeztethető jelentés felől. A mindennapi munka során ugyanis igen sok alkalma volt és van meggyőződni arról, hogy ha akárcsak a legjelentéktelenebbnek látszó ponto(ko)n is eltér ettől az elhatározásától, már lehetetlen megnyugtató módon meghúzni azt a határt, ameddig elmehet az alaki vagy jelentésbeli módosításokban, illetőleg ahol már meg kell állnia.

Itt azonban hadd oszlassak el mindjárt egy esetleges félreértést. Az Új Magyar Tájszótár legfőbb feladata kétségtelenül az lesz, hogy a kutatót számos forrás átnézésétől felmentse, s a nyelvjárási szókinccs bizonyos elemeit úgy tárja elé, mintha a különben szinte elvégezhetetlenül nagy filológiai munkát de facto elvégezte volna. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy a

forrásokhoz való hűség és ragaszkodás a szótárt az adattár, vagy a mutató szintjére süllyeszti. Erről szó sincs. Az Új Magyar Tájszótár nagyon is szótár, mégpedig korszerű szótár kíván lenni annak minden tartalmi és formai, követelményével együtt. Egyednek tekinti tehát az adatot minden olyan esetben, amikor a forrás csak ennyit enged meg. De elvon, általánosít és összevon mindig, amikor erre a források és az adatok megadják a lehetőséget.

Kétségtelen, hogy e kettős, sőt kétarcú célkitűzés gyakorlati megvalósításának megvannak a maga nehézségei; ezek azonban végső soron elháríthatók. Csupán azt kell tudomásul venni, hogy az Új Magyar Tájszótár nemcsak szótár, hanem sajátos szótár is, mégpedig nemcsak az imént említett szempontból, vagyis a forrásokhoz való ragaszkodás tekintetében, hanem abban a vonatkozásban is, hogy nyelvjárási adatokat közöl, tehát — amennyire csak anyagának korlátai ezt lehetővé teszik — a dialektológia igényeinek is eleget kell tennie. S akkor még arról, hogy a munkaközösségnek milyen sok néprajzi vonatkozású, illetőleg a folklórral kapcsolatos problémával kell szembenéznie, nem is beszéltem. Pedig ahhoz, hogy az Új Magyar Tájszótárral valóban mint sajátos szótári alkotással kell számolnunk, az ebbe a körbe tartozó s — mint a forrásanyag, fenti ismertetéséből könnyen kikövetkeztethető — meglehetősen nagyszámú adatok jelentős mértékben járulnak hozzá.

Ha már most az anyag megformálását, szócikkekbe való elrendezését vesszük szemügyre, kiindulópontként az Értelmező Szótárt kell megjelölnöm. A munkaközösség a szerkesztési elvek kidolgozásakor úgy határozott, hogy — ahol ennek a szóanyag természetéből folyó akadályja nincs — technikai megoldásaiban a XX. századi magyar lexikográfiának ezt az alapvetően fontos alkotását követi. Ezt nemcsak elvi szempontból, hanem abból a teljes mértékben gyakorlati okból is így látta helyesnek, hogy a szótár használói, akik az Értelmező Szótár kezelését már megszokták, az Új Magyar Tájszótárban is könnyűszerrel eligazodjanak majd.

Nagymértékben az Értelmező Szótár hatásának köszönhető például, hogy a *beleártja magát* típusú visszaható igei értékű szókapcsolatokon kívül az Új Magyar Tájszótárban sem lesznek kételemű címszavak, hanem például az *ánizsos kenyér*, *ánizsos zsemle*, *cirmos hasú*-féle melléknévi jelzős szerkezetek, vagyis az úgynevezett értelmezett szókapcsolatok egyik jellemző csoportja minden esetben az előtag, tehát az *ánizsos*, *cirmos* melléknévi jelző szócikkébe kerülnek.¹ — Követi az Értelmező Szótárt a munkaközösség a más típusú frazeológiai egységek, tehát a szólások, szóláshasonlatok és közmondások címszómegválasztásának, illetőleg a szócikken belüli helyének a kijelölésében

¹ Itt jegyzem meg, hogy az előadás során elhangzott példákat — az alább (29–51) közlésre kerülő mutatványhoz való igazodás céljából — sok esetben másokkal cseréltem fel. Célszerűnek látszik ugyanis, hogy a beszámolóban előforduló példák — legalább többségükben — a mutatványban visszakereshetők legyenek.

is; a szócikkek végének a kialakításában; a jelentések és jelentésárnyalatok elkülönítésében; az értelmezésekben alkalmazott jelek, a grammatikai természetű utalások, valamint a különböző rövidítések, stílusminősítések stb. igen sokszor változatlan formában való átvételében.

Mindez azonban természetesen — bármilyen nagy segítséget jelentett is — nem lehetett egyéb hasznos támasznál, amely a megindulást lehetővé tette. A szótár készítőinek azonban rendkívüli mértékben vigyázniuk kellett arra, hogy ez a kitűnő segítség akadálya ne legyen a végső soron mégiscsak öntörvényű szabályzat kialakításában, amelyet a nyelvjárási szóanyag szótárrá szerkesztése okvetlenül megkövetelt. Az Új Magyar Tájszótár szerkesztési szabályzatának első, 1962 elején készült változata azóta már kétszer került átdolgozásra, pedig a leglényegesebb tartalmi és formai elemek kezdettől fogva azonosak benne. Ma a szerkesztőség közel 100 lapnyi terjedelmű szabályzattal dolgozik, de a nyelvi anyag még most is szinte napról napra új problémák elé állítja a munkatársakat, amelyek további új szabályok felállítását vagy a már meglevők finomítását, pontosabbá tételét kívánják meg.

A szabályzat segítségével kidolgozásra kerülő, rendszerint egyelemű, mindig köznyelvi helyesírású és — mivel a szótárban tulajdonnevek legfeljebb egészen ritka kivételként szerepelnek — általában kisbetűvel kezdődő címszóval bevezetett szócikkek legnagyobb része úgynevezett önálló szócikk, amely legalább egy, de sokszor tíz, húsz, olykor még több földrajzilag és forrását tekintve egyaránt pontosan rögzíthető nyelvjárási szóalakot tartalmaz. Az önálló szócikkek egy része úgynevezett alaki tájszókat foglal magába, amilyenek például az *álnizs*, *ámnis*, *ánis*, *ónejz* stb. változatok az *ánizs* címszón belül. Az ilyen szócikkek a címszón, az ezt követő szófaji minősítésen kívül nem is tartalmaznak mást, mint a minden esetben és minden tekintetben (tehát a paradigma és az ortográfia szempontjából is) a forrásban található formában és a szerkesztési szabályzat által pontosan meghatározott rendben felsorolt nyelvjárási adatokat a hozzájuk tartozó földrajzi névvel és forrásjelzéssel együtt. Az adatok felsorolását tehát pont zárja: az ilyen szócikkek — mivel az adatok jelentése a köznyelvi címszóval azonos — jelentésrovata egyáltalában nincs. — Annál inkább van viszont ilyen az úgynevezett jelentésbeli tájszók esetében, amelyekben az adatok felsorolását kettőspont és értelmezés követi. A jelentésbeli tájszókat tartalmazó szócikkek felépítését szinte teljes mértékben az határozza meg: az illető szónak egy vagy több jelentése van-e, számolni kell-e még esetleg jelentésárnyalatokkal is, van(nak)-e olyan jelentés(ek), illetőleg jelentésárnyalat(ok), amely(ek) — mivel a forrás(ok) nem ad(nak) kielégítő felvilágosítást — csak kérdőjelesen vehető(k) fel stb. Az adatok ennek megfelelően arab számokkal bevezetett jelentéseken, illetőleg a latin ábécé kisbetűivel bevezetett jelentésárnyalatokon belül rendeződnek el. Ilyen jelentésbeli tájszót bemutató szócikket vezet be például az *ágyaz* címszó, amelynek alaki szempontból érdektelen változatai a közismert 'ágyat vet'

vagy 'rendbe teszi az ágyat' köznyelvi jelentéssel szemben négy különböző nyelvjárási jelentésben is előfordulnak (1. 'gabonakévéket nyomtatásra eltereket'. — 2. 'a guzsalyra felkötendő kendert csomókba rendezi'. — 3. '<állat takarmányt> széthány, tépáz'. — 4. 'olyasmit eszik, amire ízlik a bor'.) — Az úgynevezett tulajdonképpeni tájszók szócikkjei felépítésük szerint a jelentésbeli tájszók szócikkjeivel azonosak. A bennük feltárt adatok azonban az amazokban találhatóktól lényegesen különböznek: a jelentésbeli tájszók ugyanis alakjuk szerint jól ismertek a köznyelvet beszélők körében, a tulajdonképpeni tájszók viszont az irodalmi és köznyelvből teljes mértékben hiányoznak. Jó példa lehet erre a 'késlekedik' jelentésű *ányorog*, a 'fonott kalács' jelentésű *calta* vagy a 'rendetlenkedik' jelentésű *cibrálkodik*.

Megjegyzendő, hogy a tájszóknak e három kategóriája közül az első kettő határán bizonyos átmeneti sáv húzódik. Szép számmal akadnak olyan tájszók, amelyek egyrészt alakiak, mert köznyelvi jelentésű előfordulásaik hangtani sajátásai miatt tájszóknak minősülnek; másrészt viszont jelentésbeliek, mivel előfordulásaik között a köznyelvitől eltérő jelentésűek is vannak. Ilyenkor a szótár először mindig az alaki tekintetben érdekes változatokat adja meg, 1. számmal bevezetve, értelmezés nélkül, s csak azután, 2., esetleg — a szükségétől függően — 3., 4. jelentésként sorolja fel — természetesen — értelmezéssel a jelentésbeli tájszóknak minősülő adatokat. Így például *ábroc* változata miatt az *árboc* egyrészt alaki tájszó. Másrészt viszont jelentésbeli tájszónak kell tartanunk, mivel számos adat van arra, hogy különböző építmények vázát, tetőrészét alkotó függőleges gerenda megnevezésére szolgál; sőt arra is, hogy az *árboctök* összetett szó helyett egy bizonyos tökfajta jelölésére használják. A főntebb elmondottak alapján tehát már természetes, hogy az alaki szempontból érdekes változatokat 1., a jelentés szempontjából nyelvjárási jellegű adatokat pedig 2., illetőleg 3. számmal bevezetve közli a szótár. — A tulajdonképpeni tájszók esetében ilyen átmeneti sávról semmilyen irányban sem beszélhetünk. Ezek — mint a tájszók legjellegzetesebb csoportja — önálló tartományt alkotnak.

A tájszók értelmezését a szócikkírók mindig az adatok forrására vagy forrásaira támaszkodva, de sohasem ahhoz vagy azokhoz mechanikusan hozzátapadva adják meg. Több azonos jelentésű adat értelmezése esetén mindig a fogalmi tartalom azonosságáról győződnek meg elsősorban, ebben a tekintetben kérnek a forrásoktól minél pontosabb eligazítást; az értelmezés megfogalmazásában azonban már teljesen függetlenítik magukat tőlük, s a lényeges jegyek minél rövidebb, minél egyértelműbb összefoglalására törekednek. A forrástól csak olyankor nem szakadhatnak el, amikor az ott található értelmezés fogalmi tartalma nem világos, esetleg többféleképpen is érthető. Ilyenkor inkább minden változtatás nélkül megtartják a forrásban talált formát, szögletes zárójelbe tett felkiáltójellel (vagyis sic! jellel) utalva rá, hogy itt a jelentésmegadásnak ezzel a módjával van a szótárhasználónak dolga. Inkább választják ugyan-

is a munkatársak ezt a megoldást, minthogy az adatnak olyan jelentést tulajdonítsanak, amely a forrásból egyértelműen nem olvasható, sőt nem is következtethető ki.

Az értelmezést igen sokszor és igen nagy mértékben segíti a sorrendben reá következő példamondat. Ezzel a munkaközösség minden olyan esetben él, amikor a forrás erre lehetőséget ad (bizonyos forrástípusok, pl. a csupán egyszavas értelmezést adó szójegyzékek, vagy a minden értelmezést nélkülöző felsorolások, nyelvtani példatárak körében ugyanis ez eleve ki van zárva), illetőleg még pontosabban: amikor az adat jelentését világosabbá teszi, beszédbeli felhasználását jól illusztrálja. A példamondat, amely — a forrástól függően — lehet fonetikus feljegyzésű nyelvjárási szöveg, de lehet nyelvész vagy néprajzos szakember fejtegető prózájából kiemelt részlet is, amelyben az érintett adat előfordul (ez utóbbit az előbbtől „nem pl”, vagyis „nem példa” megjelöléssel különbözteti meg a készülő szótár), akkor igazán jó, ha rövid, gyorsan áttekinthető, könnyen appercipiálható. Ilyen tekintetben azonban sajnos, ezt meg kell mondanom, a források a munkaközösséget nem kényeztetik el túlságosan. Pedig viszonylag gyakran előfordul, hogy a példamondatnak az értelmezést is helyettesítenie kell. Sokszor ugyanis a forrás nemcsak hogy nem értelmezi az adatot, hanem a jelentés a szöveggörnyezet alapján is legfeljebb sejthető, pontosan azonban nem fogható meg. Ilyenkor helyesebbnek látszik a jelentésrovatot üresen hagyni, a szöveggörnyezetet megadni, s így módon a szótár majdani használójára bízni az adat megítélését.

A jelentésbeli és szóhasználati viszonyok minél pontosabbá tételét szolgálják majd a szótárban elég gyakran előforduló, **Vö:**-vel bevezetett tartalmi utalások. Ezeknek a meglehetősen sokrétű funkcióját röviden nehéz lenne összefoglalni. Leginkább talán így jellemezhetném őket: bizonyos etimológiai, szinonimikai, esetleg — főként természetesen a néprajzi jellegű szavak esetében — tárgyi összefüggésekre hívják fel a figyelmet. Az *aranka*¹, *aranyfonál*, *aranyszál* szócikk végén álló egymásra utalás például szinonimikai: arra hívja fel a figyelmet, hogy az *aranka* nevű (egyes nyelvjárásokban *aranyka*, *haranka* névváltozatokkal jelölt) növényt helyenként *aranyfonál*-nak, illetőleg *aranyszál*-nak hívják. — Etimológiai összefüggésre utal az 'akácvirág' jelentésű *bagrena* és *bagrinca* szavak szócikkeinek a végén levő **Vö:**: amelyre leginkább azért van szükség, mert a két címszó betűrendi helye a szótárban kissé távol esik egymástól. — A *ciromba* és *iromba* szócikk **Vö:**-je a TESz.-től is számon tartott szókeveredés tényére mutat rá. — Néha viszont két egymást kiegészítő szócikknél van **Vö:**. Például a *borraivaló* a *pálinkárraivaló* szócikk végén annak jelölésére, hogy e két szó — igen érdekes módon, rendkívül színesen — egy és ugyanazon fahordó készség két különböző, de egymáshoz közel eső és hasonló funkciójú részét jelenti. — Az ilyen jellegű utalások azonban nagyon sokszor nem hordoznak egészen pontosan meghatározható tartalmat: egyszerűen csak arra mutatnak rá, hogy a szerkesztőség a **Vö:**-vel összekapcsolt

címszavak, illetőleg a körükbe tartozó adatok között valamiféle összefüggést gyanít, az érintett változatok egy címszóba sorolását azonban mégsem látná megokoltnak. Az *arabítka* címszó alá sorolt *arabicska* és az *aricska* például ugyanazt a körtefajtát jelenti. Összefügg a két szó alakilag vagy etimológiailag? Ennek a felderítésére a szótárírók és szerkesztők munka közben aligha vállalkozhatnának. A lehetőségre azonban a két szócikk végére tett kölcsönös **Vö:** mindenesetre felhívja a figyelmet.

Az azonban természetesen aligha várható el a munkaközösségtől, hogy valamennyi ilyen és hasonló összefüggésre **Vö:**-vel utaljon. Erre csak olyankor keríthet sort, amikor a lehetőség az anyagból szinte magától kínálkozik; amikor azt akarja, hogy az összefüggés, amely előtte — az adatokkal való alaposabb foglalkozás során — feltárult, de a szótár használója előtt, amikor a szótárba csupán betekint, esetleg rejtve marad, mindenki számára hozzáférhetővé váljék.

Az Új Magyar Tájszótár anyagának jelentékeny és igen értékes részét az úgynevezett frazeológiai egységek, nevezetesen az értelmezett szókapcsolatok, szitkozódások, szójárások, szóláshasonlatok, szólások és közmondások alkotják. Ezeknek az egyes szócikkeken belül való elhelyezésében a szerkesztőség szintén több tekintetben is követte az Értelmező Szótár gyakorlatát. — Az értelmezett szókapcsolatok közül a leggyakoribb és legjellemzőbb *ánizsos kenyér*-féle melléknévi előtagúakról főntebb más vonatkozásban már beszéltem; ezeken kívül még a *rát teszi a célt* (= 'kinéz, kiszemel, kiválaszt vki magának vmit')-féle névszói és igei tagból álló, valamint a *bor betege*-féle birtokos jelzős kapcsolatokat érdemes mint ugyancsak jellemző típusokat megemlíteni. Az *ánizsos kenyér*-félék — ezt is mondtam már — mindig a melléknévi jelző, a *rát teszi a célt* típusúak a névszói (vagy legalábbis névszói természetű) elem, a *bor betege*-féle kapcsolatok pedig a birtokos jelzőként álló főnév megfelelő jelentésrovatába kerülnek.

A frazeológiai egységek többi típusa mindig az úgynevezett vezérszó szócikkébe kerül, amely a szitkozódások, szójárások, szólások és közmondások esetében mindig a sorrendben első, a szóláshasonlatok körében pedig a *mint* kötőszó után álló első főnévi, illetőleg névszói elem. Tehát például az 'utánzat' jelentésű *Ez csak olyan aranytól futtatott, ezüsttől szalajtott* szólás az *arany* címszó, a *Könnyű az asztag alatt szedegetni* közmondás az *asztag*, az *Úszik, mint a balta nyél nélkül* szóláshasonlat pedig a *balta* címszó alatt lesz megtalálható. A szitkozódások, szójárások és szóláshasonlatok minden esetben a vezérszavuknak megfelelő jelentésrovatban kapnak helyet (*szitk*), **Szj:** és **Szh:** megjelöléssel. A szólások és közmondások pedig **Sz:** és **K:** megjelöléssel a szócikk végén állnak. — A frazeológiai egységeknek minden olyan lényeges eleméről, amely benne a címszón kívül még előfordul, utalót készítünk. Tehát például az előbb említett *Ez csak olyan aranytól futtatott, ezüsttől szalajtott* szólásra a *futtat*, *ezüst*, *szalajt* címszók alatt utalást talál majd a szótár használó-

lója; utalás akkor is készül, ha az illető szócikkre egyébként nincs az anyagunkban adat. Ebben a tekintetben — megint az Értelmező Szótár gyakorlatát követve — csak a legtöbbször az időjárással, különböző munkafolyamatokkal kapcsolatos szentenciákat tartalmazó szójárásokkal, valamint a szitkozódásokkal tesz a munkaközösség kivételt. Ilyenek például: *Őszi porba, tavaszi sárba* (ti. kell vetni), vagyis akkor lesz jó termés, ha az őszi vetés idején száraz, a tavaszi vetéskor meg esős idő járja. Vagy: *Az arató pihen, a kukorica csövel*, azaz: ha az aratás idején sok az eső, akkor legalább a kukoricatermés jó lesz. S végül egy szitkozódás mutatóban: *Fene egye meg a bábaasszonyt, aki nem fojtott meg!* — S végül — helykímélés céljából — nem készül utalás a közmondások elemeire sem, mivel ezek igen sokszor terjedelmesek, meglehetősen sok tagból állnak.

A frazeológiai egységek — ha a források lehetővé teszik — ugyanúgy kapnak értelmezést, mint a szóadatok. S az ilyen tekintetben problematikus kapcsolatokkal is ugyanúgy bánt a szócikkíró és a szerkesztő, mint az ilyen természetű szavakkal.

A szócikk végén, a szólások és közmondások után következnek a regionális és a magyar nyelvjárások atlaszára, valamint a regionális atlaszokra vonatkozó utalások. Ezekkel a szerkesztőség csupán annyi szolgálatot kíván tenni a szótár használójának, hogy felhívja a figyelmét: a szócikk anyagát kiegészítendő érdemes ezeket a munkákat is fellapoznia. Ily módon próbálja olvasóit a munkaközösség sok fölösleges munkától felmenteni anélkül, hogy a szótárt igen nagy mennyiségű másodközléssel terhelné meg.

A szócikkek legvégén a címszóval alakult összetételekre, valamint azokra a címszavakra vonatkozó utalások lesznek találhatóak, amelyeknek anyagában a tárgycímszó valamilyen frazeológiai egységen belül előfordul.

Elég gyakori eset, hogy egy-egy tájszóra csak egy vagy több regionális szótárból, illetőleg a nyelvatlasz(ok)ból van adat. Máskor egy-egy szó alapszóként nincs meg az anyagban, de összetett szóként igen. Vagy ismét mások: valamilyen frazeológiai egységen belüli előfordulása miatt kell róla utalást készíteni. Az ilyenféle, meglehetősen gyakran előforduló, földrajzi helyhez és forráshoz köthető adatot tulajdonképpen egyáltalában nem tartalmazó szócikkeket a munkaközösség a főntebb részletesen elemzettekkel teljesen azonos értékű önálló szócikkeknek tekinti, amelyeknek például a címszavát is amazokéval azonos tipográfiával kívánja megadni. Ilyen jellegű szócikkek lesznek például az Új Magyar Tájszótárban a következők: *ballagszikál* ige ld. SzegSz., ami azt jelenti, hogy erre a szóra a cédulaanyagban nincs adat, a Szegedi Szótárban viszont igen. Vagy: *aszagol* ige ld. **Ö:** *meg*~, mely szerint az *aszagol* ige csak *meg-* igekötős formában fordul elő az anyagban; s mint ilyen a *meg-aszagol* címszó alatt keresendő. A *bábaság* fn ld. SzegSz. — **Fr:** *katona* szócikk viszont egyrészt azt mutatja, hogy a Szegedi Szótárban érdemes megnézni a *bábaság* címszót, másrészt pedig arra utal, hogy az Új Magyar Tájszótár

anyagában viszont csak valamilyen, a *katona* címszó alá tartozó frazeológiai egységen belül fordul elő.

Az ilyen típusú szócikkeken kívül még az ún. utaló szócikkeket kell megkülönböztetni, amelyek a címszótól erősen eltérő, nehezen megtalálható nyelvjárási alakváltozatokról készülnek. Ilyenek lesznek például az **ámnis** ld. **ánizs**, **arancs** ld. **narancs**, **bablanyos** ld. **paplanos**¹, **bazsag** ld. **azsag**, **boroc** ld. **barack**, **böröfta** ld. **borotva**. Ezek az utalások tipográfiaileg különböznek majd az önálló szócikkektől; éppen úgy, mint ahogyan ezt például a Történeti-Etimológiai szótár utaló szócikkeinek az esetében is tapasztalhatjuk. Noha a munkaközösség — mint mondtam — nem is minden alakváltozatra utal, csak azokra, amelyek esetében valóban a megtalálhatóságot látja veszélyeztetve, az utaló szócikkek száma mégis meglehetősen sok: a címszóanyag egészének mintegy 15 százalékát teszi ki.

Eddig szinte egyáltalában nem, vagy csak futólag, az Értelmező Szótárral való azonosságra utalva érintettem a készülő szótár technikai szerkesztési elveit. Szándékosan történt ez, hiszen egy ilyen viszonylag szűkre szabott beszámolóban mindenről nem eshet szó, s az ide tartozó tudnivalók auditíve különben is meglehetősen nehezen apperceptálhatók.

A leendő szótár technikai megoldásai közül csupán az adatok földrajzi lelőhelyének és irodalmi locusának a megjelölése érdemel szót: ez ugyanis — úgy gondolom — a közlés lényegét érinti, tehát okvetlenül jellemző lesz az egész munka arculatára.

A nyelvjárási adato(ka)t a szócikkeken belül minden esetben kerek zárójel követi, amelyen belül első helyen mindig egy földrajzi név (valamilyen helység, közigazgatási, illetőleg tájegység neve) áll. (Olyan adat ugyanis, amely nem köthető helyhez, nem kerül be a szótárba.) A szócikkekben (sokszor rövidített formában) előforduló földrajzi nevek mindegyike megtalálható a földrajzi nevek betűrendes jegyzékében, amelyet a szerkesztőség az I. kötet elején kíván közölni. Ez a jegyzék a szócikkekben található névformákat egyenlőségjel után feloldja, közigazgatási hovatartozásukat megjelöli, a tájegységek földrajzi elhelyezkedését meghatározza. Megadja továbbá azokat a névváltozatokat is, amelyek a mai elnevezéstől ilyen vagy olyan okból eltérnek, de a forrás(ok) az illető földrajzi helyet ezek valamelyikével jelöli(k) meg. Ily módon éri el a munkaközösség, hogy a földrajzilag azonos helységek, tájegységek stb. valamennyi szócikkben azonos névformával megjelölve szerepeljenek, de ugyanakkor a szótár használóját arról is tájékoztassa, hogy ha bizonyos adato(ka)t a forrás(ok)ban visszakeres, esetleg más földrajzi megnevezést talál. A földrajzi nevek egységesítése, a sokszor homályos megjelölések megfejtése, és végül az azonosítás — talán a fönti néhány mondatból is kiderül — hatalmas munka volt.

A kerek zárójelen belül ugyanilyen fontos szerepet töltenek be a földrajzi név után következő számok. E számok megfelelői az ugyancsak az I. kötet

élére tervezett forrásjegyzékben lesznek megtalálhatók. A szótár betűrendes forrásjegyzékében minden egyes forrás kapott egy számot, 1—2393-ig, növekvő sorrendben. A számok után a jegyzék megadja az egyes források legfontosabb könyvészeti adatait. A szócikkekben mindezeket a tudnivalókat tehát egyetlen szám helyettesíti, melynek segítségével a szótár használója az adatot vissza-keresheti. (Egy-két kivételtől eltekintve olyan forrás adatait, amely elveszett, tehát amely teljességgel hozzáférhetetlen, nem vett fel a munkaközösség a szótárba.) Ha a forrásban lapszámozás nincs (a kéziratos források körében sajnos szép számmal akadnak ilyenek), akkor a szócikkekben az illető forrásra egyetlen számjegy utal; egyéb esetekben a forrásra utaló számjegyet kettősponttal elválasztva az adat lelőhelyét ily módon egész pontosan meghatározó lapszám követi.

S végül e tárgyyszerűsége és tárgyilagosságra — legalábbis — törekvő beszámoló befűzésűl kérem, nézzenek el nekem néhány személyesebb hangvételű mondatot.

Különös véletlen, de számomra egyúttal különös öröm is, hogy a készülő Új Magyar Tájszótárról a munkaközösség képviselőjében — primus inter pares — éppen én számolhattam be, aki annak idején mint kezdő kutató már a szótár bölcsője körül is ott botladoztam. S méghozzá éppen e nevezetes alkalommal, amikor a munkálat megindítójának, nekem személy szerint is szeretett mesteremnek, BÁRCZI GÉZA akadémikusnak a nyolcvanadik születésnapját ünnepeľjűk.

Előadásom kezdetén — nem véletlenül — név szerint is felsoroltam azokat, akik az Új Magyar Tájszótár legelső munkaértekezetén részt vettek, s akik BÁRCZI GÉZA vezetésűel az anyaggyűjtést megindították. Befűzésűképpen pedig — bár még a munka végétől nagyon is messze vagyunk, vagy talán éppen azért — hadd örökítsem át az utókornak a jelenlegi, hosszú éveken át lassanként kialakult és összekovácsolódott munkaközösség tagjainak a névsorát is azzal a jó reménységűel, hogy azt a munkát, amelyet e munkatársak oly sok gondal-bajjal, de — legalábbis magam úgy tapasztalom — mindig derűs és harmonikus légkörben napról napra nagy igyekezettel végeznek, sikeres befűzésűhez juttatják. Hadd köszöntse tehát BÁRCZI tanár urat tisztelettel és szeretettel az eddig mindig csupán személytelen formában emlegetett „munkaközösség” végre egyenként és személy szerint is, vagyis Brunner Aurélné és Szentgróti Árpádné technikai munkatársaink, R. Lovas Gizella és Völgyi Piroska kutatási segédezők, Balogh Lajos, Hosszú Ferenc, R. Hutás Magdolna, Kovács Teréz, R. Rostás Mária mint szócikkírók, S. Meggyes Klára mint szerkesztő és a fő-szerkesztő

B. LŐRINCZY ÉVA

Der Stand der Arbeiten am Neuen Ungarischen Dialektwörterbuch und die zu erwartende Eigenart dieses Wörterbuchs

Dieser Bericht wurde zum 80. Geburtstag von G. Bárczi, Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, verfertigt. Die Arbeiten am Neuen Ungarischen Dialektwörterbuch wurden nämlich im Juni 1950 von ihm als Leiter des Lehrstuhls für ungarische Sprachwissenschaft an der Universität Debrecen ins Werk gesetzt. Da schon die erste Hälfte des ersten Bandes in Handschrift vorliegt, und so diese bedeutende Unternehmung der ungarischen Dialektologie und Lexikographie der Verwirklichung nahe steht, ist es angebracht, auch darüber zu sprechen, was die zukünftigen Benützer (Linguisten, Ethnographen, Lehrer, Schriftsteller, Übersetzer usw.) zu erwarten haben, was für einen Aufbau, was für eine Eigenart dieses Wörterbuch aufzeigen wird.

Eben deshalb wird in diesem Bericht — nach einem kurzen Rückblick auf die Geschichte der Arbeiten — hauptsächlich die zu erwartende Eigenart des Wörterbuchs dargestellt. Es wird darauf hingewiesen, daß das Neue Ungarische Dialektwörterbuch — wie es auch aus dem Titel zu ersehen ist — als die Fortsetzung von J. Szinnyeis Dialektwörterbuch entworfen wurde. Daraus folgt, daß die Eigenart des neuen Wörterbuchs von Anfang an endgültig bestimmt wurde. Das bedeutet so viel, daß das Wörterbuch nicht den ganzen Wortschatz der Mundarten enthalten wird, sondern nur jene Wörter, die in der Literatursprache und in der Gemeinsprache nicht vorkommen, ausschließlich in dieser oder jener Mundart üblich sind, die also als Dialektwörter im engeren Sinne des Wortes zu betrachten sind. Das Material wurde aus seit dem Anfang des 20. Jahrhunderts entstandenen handschriftlichen und gedruckten Quellen zusammengetragen. Diese Quellen werden im Bericht auch näher bekannt gemacht, dann werden die Typen der Wortartikel, die Redaktionsprobleme der verschiedenen Typen geschildert. Zum Schluß werden auch gewisse technische Probleme berührt.

Am Ende des Berichts werden von der Arbeitsgemeinschaft des Neuen Ungarischen Dialektwörterbuchs Prnbeartikel veröffentlicht, so kann der Leser die geschilderten Prinzipien auch in Praxis verwirklicht sehen.

ÉVA B.—LÖRINCZY